

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.1.1.24>

KONCEPCYJNE PODEJŚCIA DO BADANIA PROBLEMU NORMATYWNOŚCI W NAUKACH PSYCHOLOGICZNYCH

Ivanna Khomych

*wykladowca Wydziału Psychologii Wieku i Psychologii Pedagogicznej Rówieńskiego Państwowego
Uniwersytetu Humanistycznego (Równe, Ukraina)*

ORCID ID: 0000-0001-8930-6572

e-mail: yarit@ukr.net

Adnotacja. W przepisach artykułu naukowego autor analizuje koncepcyjne podejścia do badania problemu normatywności w krajowych i zagranicznych naukach psychologicznych oraz poziom badań tego problemu, w szczególności w aspekcie analizy psychologicznej normatywnego zachowania jednostki. Autor dokonuje również udoskonalenia i dalszej konkretyzacji aparatu pojęciowego badania, obejmującego definicje podstawowych kategorii i pojęć pracy. W ramach artykułu dokonano analizy charakteru przystających związków między normatywnością a normą. Jako konieczne wybrane atrybuty oraz cechy normy, znacząco odpowiednie przedmiotu badania – normatywnemu zachowaniu, autor określa: obiektywizm normy, czyli niezależność od indywidualnej świadomości; niski stopień świadomości; zdolność do realizacji regulującego wpływu na zachowanie; umiejętność organizowania zachowania w określonym kierunku, czyli działania jako generujący punkt orientacyjny działania; właściwość przewidzieć końcowy rezultat działań.

Słowa kluczowe: norma, normatywność, zachowania normatywne, interakcje społeczne, normy społeczne.

CONCEPTUAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE PROBLEM OF NORMATIVITY IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Ivanna Khomych

*Lecturer at the Department of Age and Pedagogical Psychology
Rivne State University of the Humanities (Rivne, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0001-8930-6572

e-mail: yarit@ukr.net

Abstract. The article deals with the analysis of conceptual approaches to the study of the problem of normativity in Ukrainian and foreign psychological science and the level of research of this problem, in particular, in the aspect of psychological analysis of the normative behaviour of individual. The author also clarifies and further concretizes the conceptual apparatus of the study, which includes definitions of basic categories and concepts of work. The article analyses the nature of congruent relationships between normativity and norm. As the essential attributive characteristics of the norm, meaningfully relevant to the subject of research – normative behaviour, the author identifies: the objectivity of the norm, i.e. its independence from individual consciousness; low level of awareness; the ability to exert a regulatory influence on behaviour; the ability to organize behaviour in a certain direction, i.e. to act as a formative guideline for action; the ability to predict the final result of actions.

Key words: norm, normativity, normative behaviour, social interaction, social norms.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Іванна Хомич

викладач кафедри вікової та педагогічної психології

Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-8930-6572

e-mail: yarit@ukr.net

Анотація. У положеннях наукової статті автор аналізує концептуальні підходи до вивчення проблеми нормативності у вітчизняній і зарубіжній психологічній науці та рівень дослідженості вказаної проблеми, зокрема в аспекті психологічного аналізу нормативної поведінки особистості. Автор також здійснює уточнення та подальшу конкретизацію понятійного апарату дослідження, який включає дефініції базових категорій та понять роботи. У рамках статті здійснено аналіз характеру конгруентних зв'язків між нормативністю та нормою. Сутнісними атрибутивними характеристиками норми, змістовно релевантними предмету дослідження – нормативній поведінці, автор виокремлює: об'єктивність норми, тобто незалежність її від індивідуальної свідомості; низький ступінь усвідомлення; здатність здійснювати регулюючий вплив на поведінку; здатність організувати поведінку в певному напрямі, тобто виступати формувальним орієнтиром дій; властивість прогнозувати кінцевий результат дій.

Ключові слова: норма, нормативність, нормативна поведінка, соціальна взаємодія, соціальні норми.

Вступ. Кардинальні соціоструктурні перетворення, які за роки реформ відбулися в багатьох сферах життя нашої держави, закономірно призвели до появи системної кризи українського суспільства. Ставши імперативом сьогодення, вона генерує нову для українців реальність – нормативний і правовий нігілізм, деформацію соціально-нормативних відносин, порушення нормативної узгодженості індивідуального і суспільного життя. Тому закономірним є зростання інтересу до питань, які пов'язані з гармонізацією системи нормативних відносин у суспільстві. Важливим у цьому контексті напрямом науково-психологічних досліджень є вивчення нормативної поведінки особистості – особливої форми її індивідуальної активності, спрямованої на засвоєння змісту соціальних норм та їх відтворення у формі суспільно прийнятих нормативних зразків поведінки.

Основна частина. Метою нашого дослідження є визначення концептуальних рамок розроблення проблеми нормативності, зокрема в аспекті психологічного аналізу нормативної поведінки особистості. Щодо завдань дослідження, то здійснимо уточнення та подальшу конкретизацію понятійного апарату, який включатиме дефініції базових категорій та понять нашої роботи.

Традиційно наукова рефлексія проблеми нормативності здійснюється в рамках кількох дослідницьких підходів, кожен з яких використовує відповідний понятійний апарат, робить акцент лише на конкретному аспекті її вивчення. Якщо простежити «еволюцію» поглядів на становлення проблеми нормативності у просторі її наукового аналізу, то стає очевидним, що він здійснювався багатьма дослідниками в рамках двох основних напрямів, для яких точкою відліку в розумінні й інтерпретації сутнісної природи нормативності виступає категорія «норми» (Пашенко, 2012).

Перший напрям представлений у ранніх роботах культурологів, філософів, соціологів, педагогів та психологів (Р. Берон, М. Бобнева, Е. Голднер, Т. Парсонс, В. Плахов, Дж. Хоманс та інші) і пов'язаний здебільшого з аналізом загальних питань, зокрема із загальним розумінням *норми*, її ролі у процесі регулювання соціальної взаємодії. Другий напрям, який представлений сучасними роботами, здебільшого виконаними у ключі соціально-психологічного та психолого-педагогічного аналізу (В. Бачинін, Г. Бреслав, Л. Волченко, С. Гарькавець, Б. Гасанова, В. Гулякіна, Н. Корзинкіна, О. Пашенко, Н. Снежкова, В. Ульянова, В. Шевчук та інші), пов'язаний із розумінням *норми*, її ролі у процесі регулювання конкретних ситуацій соціальної взаємодії. Тому з метою подальшої конкретизації теоретичного концепту, що становить сутність концептуальних основ нашого дослідження, здійснимо більш розлогий аналіз характеру конгруентних зв'язків між *нормативністю* та *нормою*.

Спроби визначити поняття та конкретизувати змістові характеристики *нормативності* здійснювались як у вітчизняній, так і в закордонній літературі (Бобнева, 1978; Леонгард, 1981; Ліпатов, 1996; Лисун, 2006; Лукашева, 2009; Маслоу, 2007; Пашенко, 2012).

На підставі наявного в сучасній літературі базису уявлень про психологічну сутність *нормативності* доходимо висновку, що дефінітивний статус даного поняття не є повною мірою визначеним, що спричиняє плутанину під час спроб його змістової операціоналізації у площині вирішення не стільки методологічних, скільки теоретико-прикладних завдань. І хоча досвід уживання поняття «нормативність» натеper досить репрезентативний (Ліпатов, 1996; Лисун, 2006; Лукашева, 2009; Пашенко, 2012), проте все ще немає інтегрованого розуміння його сутнісного змісту. З одного боку, *нормативність* розуміють як форму соціального розвитку й об'єктивно необхідних способів суспільної взаємодії (Ліпатов, 1996; Лукашева, 2009), що деякою мірою дозволяє розглядати її як абстрактну категорію, а з іншого – як прояв поведінкової активності, або сукупність актів дії, які відповідають абстрактно сформульованим суспільним правилам, що з очевидністю надає їй вже конкретного змісту (Яковлев, 1971). Такий дуалізм теоретичних уявлень щодо змісту *нормативності* є натеper до кінця не вирішеним.

У дисертаційному дослідженні нормативності правових явищ Е. Ліпатов обґрунтовує позицію, що *нормативність* виступає не тільки формою буття соціальних інтересів, але і як процес формування і виділення цих способів існування соціальної реальності. Відповідно, *нормативність* в автора операціоналізується як значуща форма соціального розвитку (Ліпатов, 1996).

В інтерпретації О. Лукашевої, яка розглядає питання нормативно-ціннісного виміру людського буття, *нормативність* виступає формою об'єктивно необхідних зв'язків та способів соціальної взаємодії (Лукашева, 2009).

Актуальною в контексті нашого дослідження є думка Л. Заморської, для якої *нормативність* пов'язана зі здатністю здійснювати моделюючу дію для належної поведінки суб'єкта, виступати тим самим чинником, що орієнтує й упорядковує (Заморська, 2011). Е. Ліпатов розвиває цю сентенцію і доходить висновку, що якість нормативності можна визнати за широким спектром соціальних явищ, серед яких і соціальні норми, суспільні відносини та свідомість, які можуть моделювати поведінку суб'єктів; тільки в цьому разі нормативність об'єктивується у своїй вищій, найбільш абстрактній формі, а не як масштаб поведінки (Ліпатов, 1996).

У ракурсі соціально-психологічної інтерпретації *нормативність* виступає взаємозумовленими нормативними особистісними характеристиками. Саме із цих позицій у своєму дисертаційному дослідженні О. Лисун доповнює традиційні рамки розуміння *нормативності*. Науковець описує даний термін як власність свідомості, яка розвивається «за спіраллю», операціоналізує його як сукупність взаємозумовлених нормативних якостей людини (воля, свобода, відповідальність), реалізація яких являє собою органічний процес, спрямований на забезпечення цілісності її життя та діяльності. На думку автора, розвиток *нормативності* базується на принципі перманентних змін і підпорядковується організованим та цілеспрямованим механізмам передачі та засвоєння суспільного досвіду (Лисун, 2006).

Деяко відмінної позиції в розумінні сутнісного вияву *нормативності* дотримується О. Пашенко, операціоналізує її як базову характеристику освоєння норми. Автор виходить із того, що норма об'єктивує свій

характер у формі багаторівневої структури, кожний рівень якої (імпульсивний, польовий, рольовий, нормативний) відображає якість освоєння норми. Виділені ним нормативні рівні характеризують процес освоєння норми, детермінований необхідністю їх послідовного проходження. Кожний такий рівень характеризується своїми іманентними ознаками, здатність до виділення яких пов'язується з рівнем нормативного розвитку особистості. Фактично, позиція О. Пащенко в розумінні сутнісного вияву та змісту *нормативності* є більш ніж переконливою, зважаючи на те, що викладені сентенції емпірично підтверджені (Пащенко, 2012). Отже, *нормативність* можна інтерпретувати як характеристику особистості, яка відображає як процес освоєння соціальної норми, так і якість засвоєння соціально-нормативних приписів та виступає необхідною умовою її існування в онтогенезі.

На підставі узагальнення результатів аналізу сучасного стану розроблення проблеми нормативності в аспекті вивчення сутнісних характеристик розвитку нормативної поведінки особистості можна зазначити очевидний дефіцит теоретичних та концептуальних засобів для її глибокого осмислення. З огляду на дискусійний характер розуміння змісту сутнісного вияву *нормативності*, вирішення означеної проблеми необхідно шукати у площині інтеграції наявних позицій психологів та представників суміжних дисциплін. У цьому разі важливо розуміти, що з об'єктивацією сутнісного змісту *нормативності* ми маємо розглядати його крізь призму суспільної, соціальної й особистісної взаємозумовленості. Інакше кажучи, *нормативність* варто розуміти як властивість суспільного, соціального та психологічного рівнів; як системну якість, яка з необхідністю виникає й об'єктивується в системі соціального контролю, компонентами якої виступають не тільки суспільство і групи, які генерують норми, не тільки самі норми, які регулюють відносини в даній системі, але й особистість, яка сприймає норми і реалізує їх у поведінці, а також здійснює зворотний вплив на групи і суспільство шляхом перетворення цих норм. Що в даному разі не викликає застережень, так це розуміння того, що системоутворювальним компонентом такої системної якості, як *нормативність*, виступає *норма*.

Норма об'єктивно є точкою перетину багатьох суспільних, культурних, соціальних, психологічних процесів, тому її вивчення має міждисциплінарне значення. Проблема *норми* та нормативної поведінки вивчалась багатьма вітчизняними науковцями (Л. Архангельський, М. Бобнева, О. Пащенко, Е. Пенков та інші), проте і дотепер у науці немає інтегрованого визначення *норми*.

Зазначимо, що вітчизняні та закордонні джерела фіксують високу контекстуальну поліваріантність терміна «норма», що дозволяє використовувати його в контексті опису широкого спектра її (*норми*) різновидів: *статистичної, біологічної, індивідуальної, поведінкової, культурної, психічної, психологічної, соціальної, правової, моральної, суспільної, групової, етнічної, духовно-релігійної, гендерної* тощо. У першому наближенні в нас виникають обґрунтовані сумніви щодо можливості універсальної категоризації *норми*, оскільки кожний її різновид має свій спектр відтворення та в різних галузях знання має своє значення, що не може задовольняти широкий контекст її використання.

У своїй монографічній праці Н. Тарасов зазначає, що є два підходи до розуміння терміна «норма». Для представників першого підходу *норма* виступає якістю, що має дві форми вияву – як природний стан деяких суб'єктів та як правило поведінки, пов'язане з волею людини, що виникає у процесі культурного розвитку і соціальної організації суспільства (Тарасов, 2001: 123). Для представників другого підходу *норма* об'єктивується як інституціолізована суспільством та інтерналізована індивідами основа соціального порядку (Плахов, 2002), яка освоюється у процесі їхньої соціалізації та забезпечується механізмами соціального контролю. Також серед науковців поширеною є традиція розглядати *норму* як явище суб'єктивного характеру (суб'єктивний феномен), а також як феномен об'єктивного характеру (Тарасов, 2001; Плахов, 2002).

В. Плахов аналізує змістові аспекти вживання поняття «норма» та називає дві його передумови: перша – норма як одиниця вимірювання, яка «несе» кількісну характеристику пропорційності одиниць; друга – норма як специфічна соціальна якість, яка виділена з реальних процесів і зв'язків та існує не тільки в об'єктах реальності, а і в суспільній свідомості (Плахов, 2002: 6–9).

Натомість А. Маслоу критично ставиться до визначення *норми* як чогось середньостатистичного, отожнює її з вищим ступенем досконалості, на яку тільки здатна людина (Маслоу, 2007).

З позицій розуміння природи та функцій *норми* висловлюється М. Бобнева. У процесі проведення аналізу суспільних відносин соціальної взаємодії науковець вказує на об'єктивність норми, тобто незалежність від індивідуальної свідомості, як надзвичайно важливу її якість під час вивчення нормативної проблематики (Бобнева, 1978: 47). На думку вченої, у найбільш загальному розумінні нормативна регуляція означає, що індивідові або групі загалом приписується належна поведінка, її форма, той чи інший спосіб досягнення мети, реалізації намірів; «задається» належний характер відносин і взаємодії людей у суспільстві, а реальна поведінка людей і відносин членів суспільства та різних соціальних груп програмується відповідно до цих норм (Бобнева, 1978).

Схоже розуміння *норми* бачимо в А. Яковлева, який вказує на те, що нормальним вважається все, що є природним і правильним. Водночас уявлення про «правильне» через соціальні й історичні обставини є різними, умовними і відносними, отже, не може бути єдиного його визначення. Науковець стверджує, що там, де позиції, настанови та цінності особистості збігаються з позиціями, настановами та цінностями навколишнього соціального середовища, варто говорити про наявність «норми» у поведінці цієї особистості (Яковлев, 1971). На підставі викладеного буде небезпідставним твердження про те, що норми, щоб стати особистісними регуляторами поведінки людини, повинні трансформуватися в її особистісні структури, а останні – стати їхнім джерелом.

Ми можемо погодитись із позицією вищезгаданих науковців у тій частині, що *норма* не тільки оцінює й орієнтує подібно до ідей, ідеалів, а й спрямовує на досягнення певного результату, інтересу. Справді, вплив норм на особистість має спрямовувальний характер, оскільки вони слугують цілям орієнтації особистості в ситуації вибору.

Б. Братусь аналізує зміст *норми* і зазначає, що «<...> більш поширеним залишається для багатьох психологів та психіатрів розуміння норми як, по-перше, чогось середнього, усталеного, того, що не виділяється з маси, і, по-друге – більш пристосованого, адаптованого до певного середовища» (Братусь, 1988).

Для К. Леонгарда, який вивчав природу акцентуованої особистості, *норма* виступає певним стандартом поведінки в діапазоні прийнятних відхилень у той або той від нього бік (Леонгард, 1981). У своїй праці автор обґрунтовує думку, що, незважаючи на досить широкий діапазон нормального, прийняттого і дозволеного в суспільстві, усе-таки є чимало людей із вираженими акцентуованими особистісними рисами (Леонгард, 1980: 17–18], що деякою мірою розмиває критерії розуміння *норми* (нормального).

Схожої позиції в розумінні сутнісного змісту *норми* дотримувався відомий вітчизняний психолог Л. Виготський, який стверджував, що насправді не існує жодної норми, але спостерігається безмежна кількість різних відхилень від неї, і часто складно сказати, де відхилення переходить ту межу, за якою починається область ненормального. Для вченого *норма* є більше абстрактною категорією, аніж чіткою характеристикою розмежування нормального від ненормального; це радше стан переходу від норми до патології, у якому перебувають більшість людей (Виготський, 2008: 329).

На переконання Л. Запорожця та багатьох інших вітчизняних науковців, з *нормою* потрібно пов'язувати не статистично середню особистість, а таку, яка в найбільш яскравій формі втілює сутнісні людські якості та характеристики, зокрема моральні принципи (Запорожець, 1990). Виходячи з такої логіки, нормальною можна вважати поведінку, яка відповідає соціально прийнятим моральним нормам.

І хоча дискусійною для нас є теза згаданих вище дослідників щодо інваріативного стосовно особистості характеру норм, проте в частині забезпечення функції суспільного контролю за її поведінкою ми цілком поділяємо їхню позицію. Справді, норми об'єктивуються як система забезпечення контролю та впорядкованості взаємодії і взаємин суб'єктів спільної діяльності. Навіть більше, норми виступають як відповідний механізм, що надає суб'єктам спільної діяльності можливість прогнозування і передбачення дій у рамках установлених правил та соціальних очікувань.

Висновки. Отже, змістовий аналіз дослідницьких підходів та позицій авторів стосовно визначення поняття «норми» дозволяє нам стверджувати, що його концептуалізація здійснюється та ґрунтується переважно на розгляді парціальних ознак і функцій феномену нормативності. З огляду на це попереднє узагальнення результатів аналізу сучасного стану розроблення нормативної проблематики підвело нас до необхідності конкретизувати зміст поняття «норма» у контексті розуміння сутнісних (змістові, структурні, функціональні) особливостей детермінації нормативної поведінки. Сутнісними атрибутивними характеристиками *норми*, змістовно релевантними предмету нашого дослідження – нормативній поведінці, у нас виступають: об'єктивність норми, тобто незалежність її від індивідуальної свідомості; низький ступінь усвідомлення; здатність здійснювати регулюючий вплив на поведінку; здатність організовувати поведінку в заданому напрямі, тобто виступати формувальним орієнтиром дії; властивість прогнозувати та передбачати кінцевий результат дій.

Список використаних джерел:

1. Бобнева М. Социальные нормы и регуляция поведения / отв. ред. Е. Шорохова ; АН СССР, Ин-т психологии. Москва : Наука, 1978. 311 с.
2. Братусь Б. Аномалии личности. Москва : Мысль, 1988. 301 с.
3. Выготский Л. Педагогическая психология / под ред. В. Давидова. Москва: АСТ ; Астрель ; Хранитель, 2008. 671 с.
4. Заморська Л. Соціальна нормативність: її особливості та взаємозв'язок з правом. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 14–19.
5. Запорожец Л. Психологические особенности становления нравственного поведения у младших подростков. *Психологические проблемы выявления и коррекции отклоняющегося поведения школьников* : сборник научных трудов / АПН СССР, НИИ общ. и пед. Психологии ; редкол. : Д. Фельдштейн (отв. ред.) и др. Москва : АПН СССР, 1990. С. 18–26.
6. Леонгард К. Акцентуированные личности. Пер. с нем. В. Лещинская. Киев : Вища школа, 1981. 392 с.
7. Липатов Э. Нормативность правовых явлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1996. 26 с.
8. Лысун О. Нормативность сознания как условие и ресурс развития цивилизации : автореф. дис. ... канд. философ. наук. Хабаровск, 2006. 23 с.
9. Лукашева Е. Человек, право, цивилизации. Нормативно-ценностное измерение. Москва : Норма, 2009. 384 с.
10. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 352 с.
11. Пашенко А. Развитие нормативного поведения младших школьников: структурно-диалектический подход : монография. Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. 196 с.
12. Плахов В. Социальные нормы и девиантное поведение. *Юридическая мысль* : научно-практический журнал. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербург. юрид. ин-та, 2002. № 2 (8). С. 91–104.
13. Тарасов Н. Методологические проблемы юридической науки : монография. Екатеринбург : Изд-во гуманитар. ун-та (УрГЮА), 2001. 264 с.
14. Яковлев А. Преступность и социальная психология. Москва : Юрид. лит., 1971. 248 с.

References:

1. Bobneva M. Sotsyalniye normy y rehuliatyia povedeniya [Social norms in regulation of behaviour] / otv. red. E.V. Shorokhova ; AN SSSR, Yn-t psykholohyy. Moskva : Nauka, 1978. 311 s. [in Russian].
2. Bratus B.S. Anomally lychnosty [Personality anomalies]. Moskva : Mysl, 1988. 301 s. [in Russian].
3. Vyhotskiy L.S. Pedahohycheskaia psykholohyia [Pedagogical psychology] / [pod red. V.V. Davydova]. Moskva: AST : Astrel : Khranytel, 2008. 671 s. [in Russian].
4. Zamorska L.I. Sotsialna normatyvnist: yii osoblyvosti ta vzaiemozviazok z pravom [Social normativity: its features and relationship with law] Derzhava i pravo. 2011. Vyp. 52. S. 14–19 [in Ukrainian].
5. Zaporozhets L.A. Psykholohycheskye osobennosti stanovleniia nraivstvennoho povedeniia u mladshykh podrostkov [Psychological features of formation of moral behaviour of younger adolescents] Psykholohycheskye problemy viyavleniia y korrektsyy otkloniaiushchehosia povedeniia shkolnykov : sb. nauch. tr. / APN SSSR, NYY obshch. y ped. psykholohyy; [redkol.: D.Y. Feldshtein (otv. red.) y dr.]. Moskva : APN SSSR, 1990. S.18–26 [in Russian].
6. Leonhard K. Aktsentyrovanniye lychnosty [Accentuated personalities / per. s nem. V.M. Leshchynskaia. Kyev : Vyshcha shkola, Holovnoe yzd-vo, 1981. 392 s. [in Ukrainian].
7. Lypatov E.H. Normatyvnost pravovykh yavlenii [Normativeness of legal phenomena] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Saratov, 1996. 26 s. [in Russian].
8. Lysun O.V. Normatyvnost soznaniia kak usloviye y resurs razvitiia tsyvylyzatsyy [Normativity of consciousness as a condition and resource for the development of civilization] : avtoref. dys. ... kand. fylosof. nauk. Khabarovsk, 2006. 23 s. [in Russian].
9. Lukasheva E.A. Chelovek, pravo, tsyvylyzatsyy. Normatyvno-tsennostnoe yzmereniye [Human, law, civilization. Normative and value dimension] Moskva : Norma, 2009. 384 s. [in Russian].
10. Maslou A. Motyvatsiia y lychnost [Motivation and personality]. Sankt-Peterburh : Pyter, 2007. 352s. (Seriia “Mastera psykholohyy”) [in Russian].
11. Pashchenko A.K. Razvitye normatyvnogo povedeniia mladshykh shkolnykov: strukturno-dyalektycheskyi podkhod [Development of normative behaviour of primary schoolchildren: structural-dialectical approach] : [monohrafyia]. Saarbrucken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. 196 c. [in Russian].
12. Plakhov V.D. Sotsyalniye normy y devyantnoe povedeniye [Social norms and deviant behaviour]. Yurydycheskaia mysl. Nauchno-praktycheskyi zhurnal. Sankt-Peterburh : Yzd-vo Sankt-Peterburh. yuryd. yn-ta, 2002. № 2 (8). S. 91–104 [in Russian].
13. Tarasov N.N. Metodolohycheskye problemy yurydycheskoi nauky [Methodological problems of legal science] : monohrafyia. Yekaterynburh : Yzd-vo humanyt. un-ta (UrHIuA), 2001. 264 s. [in Russian].
14. Iakovlev A.M. Prestupnost y sotsyalnaia psykholohyia [Crime and social psychology]. Moskva : Yuryd. lyt., 1971. 248 s. [in Russian].